

انسان موجودی باورمحور است که در هر لحظه بر اساس باورهای خود، در خصوص پدیده‌های مختلف دست به عمل می‌زند. از چنین منظری، طیف متنوعی از باورها در عرصه زندگی برای انسان‌ها مطرح می‌شوند. دسته‌ای از این باورها، باور به جهان آخرت و معاد هستند. این باور یکی از اصول و ارکان دین مبین اسلام است و منکر آن خارج از دین اسلام شمرده می‌شود (آل‌عمران: ۱۱۴). از ۶۶۶۶ آیه قرآن مجید، ۱۴۰۰ آیه به معاد اختصاص یافته و از اصل توحید که بگذریم، بیش از هر اصل دیگری، معاد و آخرت از جهات گوناگون تحلیل و بررسی شده است.^۱ قرآن کریم، با اسامی مختلفی از روز واپسین یاد کرده است که هر کدام جنبه‌ای از ابعاد آن را تبیین می‌کند؛ از جمله: یوم الدین (روز جزا)؛ یوم القيامة (روز برخاستن)؛ یوم الحساب (روز محاسبه)؛ یوم الجمع (روز جمع شدن)؛ یوم الفصل (روز جدایی حق از باطل)؛ یوم الحسرة (روز اندوه و حسرت)؛ یوم الخروج (روز خارج شدن از قبور)؛ یوم البعث (روز برانگیخته شدن)؛ یوم الازفة (روز بسیار نزدیک)؛ یوم الآخر (روز پایان) و یوم الخلود (روز جاودانگی).^۲

خداوند در جای جای قرآن کریم روز حساب و آخرت را به انسان‌ها بشارت داده است. برخی از این آیات عبارت‌اند از: «خدا ذره‌ای هم ستم نمی‌کند. اگر نیکی باشد، آن را دوچندان می‌کند و (به جز اجر متقابل) از جانب خود نیز مزدی به کرامت می‌دهد.» (نساء: ۴۰). «روز قیامت ترازوهای عدل را برقرار می‌کنیم و به هیچ کس ستم نمی‌شود. اگر عملی به سنگینی هسته خردلی هم باشد، آن را به حساب می‌آوریم، که ما حساب کردن را بسنده‌ایم.» (انبیاء: ۴۷). «پس هرکس به وزن ذره‌ای نیکی کرده باشد، آن را می‌بیند و هرکس به وزن ذره‌ای بدی کرده باشد، آن را می‌بیند.» (زلزله: ۷ و ۸). در هریک از این آیات و آیات متعدد دیگر، خداوند انسان را به آخرتی وعده داده است که در آن گناهکاران به اندازه گناهان خود، و نیکان و بی‌گناهان نیز به اندازه نیکی‌های خویش پاداش یا عقوبت دریافت خواهند کرد.

باور به جهان آخرت، باوری برخاسته از بطن دین مبین اسلام و آموزه‌های قرآن کریم، پیامبر اکرم ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام است که مانند هر باور دیگری، کارکردهای متعددی برای انسان دارد. از مهم‌ترین این کارکردها، می‌توان به این موارد اشاره کرد:

۱. تغییر نوع نگاه انسان به زندگی و اهداف آن: انسان معتقد به جهان آخرت، به دنیایی گسترده‌تر از عالم فانی باور دارد که در آن نعمت‌ها و عذاب‌هایی به مراتب گسترده و جاودانه‌تر از این دنیا وجود دارد و زمان و مکانی برای هیچ یک از آنها متصور نیست. انسان دارای باور به جهان آخرت، جهانی

ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه‌های باور به جهان آخرت

و باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی

محسن گل‌پرور*، زهرا جوادیان**، الهام استبرقی***، حمیدرضا عریضی****

چکیده

این پژوهش با هدف ساخت و اعتباریابی مقدماتی پرسش‌نامه‌های باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی اجرا شد. جامعه آماری شامل دانشجویان رشته روان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان (اصفهان) بودند که از بین آنها ۲۶۷ نفر با روش نمونه‌گیری دسترس‌پذیر انتخاب شدند و به پرسش‌نامه‌های باور به جهان آخرت اسلامی، باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی، باور به دنیای عادلانه برای دیگران و اخلاق کاری اسلامی پاسخ دادند. نتایج تحلیل هم‌بستگی نشان داد باور به جهان آخرت اسلامی و باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی، با باور به دنیای عادلانه برای دیگران دارای رابطه معناداری نیست ($P > 0/05$)؛ اما با اخلاق کاری اسلامی در تمامی ابعاد دارای رابطه معناداری هستند ($P < 0/01$). نتایج تحلیل رگرسیون نیز نشان داد که از بین باور به جهان آخرت اسلامی و باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی، باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی توان پیش‌بین معنادار برای باور به دنیای عادلانه برای دیگران و ابعاد اخلاق کاری اسلامی است.

کلیدواژه‌ها: باور به جهان آخرت، باور به جهان عادلانه، باور به دنیای عادلانه، اخلاق کاری اسلامی.

* دانشیار دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان.

** دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان.

*** دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان.

**** دانشیار دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه اصفهان.

دریافت: ۱۳۹۱/۶/۱۵ - پذیرش: ۱۳۹۱/۹/۱۲

حتی به اندازه ذره‌ای کوچک را داده است. چنین باوری، در صورت نیرومندی کافی، باعث پیشگیری از مکر، خیانت و نیرنگ می‌شود و فضیلت‌های اخلاقی را در انسان زنده نگاه می‌دارد.

۵. **ایجاد سلامتی در افراد جامعه و به تبع آن، در جامعه:** اعتقاد به جهان آخرت، در زندگی اجتماعی انسان نیز آثار ارزشمندی دارد. از مهم‌ترین آنها می‌توان به ضمانت اجرای قوانین الهی و عمل به تکالیف اجتماعی، رعایت حقوق دیگران، جلوگیری از ظلم و تجاوز، و به عبارت دیگر، برقراری عدالت اجتماعی اشاره کرد. کسانی که به جهان آخرت و حسابرسی اعمال خود باور دارند، خود را در برابر پروردگار متعال مسئول می‌شمارند و به قوانین الهی پایبند خواهند بود. طبیعی است که وقتی همه افراد جامعه چنین باورهایی داشته باشند، جامعه به سوی صلاح و رستگاری گام برخواهد داشت. در چنین جامعه‌ای، همگان به حقوق یکدیگر احترام می‌گذارند و از ستم می‌پرهیزند. در چنین جامعه‌ای، گذشت، بخشش، نیکی و احسان و دیگر فضیلت‌های اخلاقی، زنده و فضای الهی و معنوی بر آن حاکم می‌شود. در یک جمع‌بندی، باور به جهان آخرت، با آموزه‌های عملی دین اسلام پیوندی نزدیک و عقلانی دارد.^۶

البته افزون بر دین مبین اسلام، آموزه‌های ادیان دیگر، نظیر هندو، بودا، زرتشت، یهود و مسیحیت نیز کم‌وبیش بر آخرت‌گرایی تأکید کرده‌اند.^۷ با این حال، باور به جهان آخرت در دین مبین اسلام، در قیاس با ادیان دیگر جهان، بسیار صریح و شفاف است. چنان‌که پیش‌تر گفته شد، قرآن کریم در آیات متعدد سیمای آخرت را به تصویر کشیده است که برخی از مهم‌ترین عناصر آن عبارت‌اند از: مرگ؛ ورود به عالم برزخ؛ رخدادهای پیش از رستاخیز؛ نفع‌صور؛ ظهور زندگانی اخروی؛ حساب اعمال؛ شاهدان اعمال؛ جزا؛ جهنم و بهشت.^۸ از مجموع آنچه گفته شد، چنین برمی‌آید که مسئله حیات پس از مرگ، از دغدغه‌های اصیل و دیرین بشری، و از اجزا و عناصر مهم و مشترک نظام اعتقادی بسیاری از ادیان است. بیشتر ادیان، بقای روح پس از مرگ را پذیرفته‌اند؛ با این تفاوت که ادیانی چون آیین هندو و بودا، به بقای روح در این جهان، آن هم در کالبد‌های گوناگون معتقدند و به جهان آخرت باور ندارند؛ ولی آیین‌های زرتشت، یهودیت، مسیحیت و اسلام بر این باورند که در ورای این عالم، عالمی هست که روح پس از جدایی از تن، در آن سکنی خواهد گزید. گفتنی است که در کتاب مقدس یهودیان، آخرت‌شناسی بسیار ضعیف است و فقط در کتاب تلمود اشاراتی به آن شده است. در مقابل، دین مسیحیت بر مسئله آخرت بسیار تأکید کرده، ولی چندان به جزئیات آن نپرداخته است. در این میان، آیین زرتشت و دین اسلام با جزئیات بیشتری به این دغدغه اصیل بشری پرداخته‌اند.^۹

بزرگ‌تر از این جهان مادی را که خداوند به آن نوید داده پذیرفته است. بنابراین، در دیدگاه او این دنیا سرای زوال‌پذیر، محدود و گذرا، و آخرت، سرای باقی و نامحدود است که انسان در آن برای همیشه جاویدان خواهد بود. در برابر این باور، اندیشه کسانی قرار دارد که به زندگی اخروی باور نداشته، مرگ را پایان زندگی می‌دانند. چنین افرادی، بنا بر آموزه‌های اسلامی از زیان‌کاران‌اند.^۳

۲. **معنادار و هدف‌مند شدن زندگی:** انسان از یک سو دوست‌دار جاودانگی و ماندگاری ابدی و زندگی جاوید است و از سوی دیگر، زندگی دنیوی را محدود و گذرا می‌یابد. این دو دیدگاه ناسازگار، ممکن است وی را به پوچی بکشاند؛ ولی آن‌که به آخرت و زندگی جاوید باور دارد، مرگ را انتقال از جهانی به جهان دیگر می‌شمارد، نه نیستی و نابودی. بنابراین، برای تلاش و فعالیت، انجام اعمال صالح و تحمل دشواری‌ها و مصیبت‌ها انگیزه کافی دارد و هیچ‌گاه در فراز و نشیب زندگی، احساس پوچی و سرگشتگی نمی‌کند.

۳. **احساس امنیت و آرامش روانی:** در عرصه روان‌شناسی، مرگ یکی از اضطراب‌آورترین پدیده‌هایی است که باعث بر هم خوردن آرامش روانی انسان می‌شود.^۴ بنا بر آموزه‌های اسلامی، مرگ برای آن دسته از افرادی که آن را پایان زندگی می‌دانند، از جنبه‌های گوناگونی موجب اضطراب می‌شود. تصور نیستی از مرگ، نامعلوم بودن زمان آن، ناشناخته بودن و تجربه نداشتن از آن و تنها روبه‌رو شدن با آن، از جمله عوامل ترس از مرگ یا شدت یافتن ترس نزد این عده از مردم است. اگر کسی جهان آخرت را باور داشته باشد و حقیقت مرگ را بشناسد، از مرگ نخواهد هراسید. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «این زندگی دنیا جز سرگرمی و بازی نیست و زندگی واقعی، در سرای آخرت است. اگر می‌دانستند!» (عنکبوت: ۶۴)

۴. **گرایش تمایل به انجام رفتارهای مثبت و پرهیز از رفتارهای منفی:** در دین مبین اسلام گرایش‌های خودخواهانه در زمینه‌های کسب ثروت، امور جنسی و قدرت نامحدود، با تعالی معنوی، تکامل انسان و سلوک الی الله ناسازگار معرفی شده است. از این رو، خداوند انسان را به سلاح عقل مسلح ساخته است؛ نیرویی که می‌تواند انواع تمایلات افسارگسیخته را مهار کند. با وجود این، گاه توانایی‌های شناختی (عقل) انسان ضعیف می‌شود.^۵ باور به جهان آخرت، در افرادی که به آن بسیار پایبندند، به لحاظ شناختی این امکان را ایجاد می‌کند تا خود را از پیروی کامل از این تمایلات آسیب‌رسان‌هایی بخشند. باور به جهان آخرت، باور به روز جزا، عقاب و ثواب است و به همین دلیل، تمایلات سرکش انسان را مهار می‌کند. از سوی دیگر، باور به بازگشت به سوی خداوندی است که نوید رسیدگی به هر عمل،

در مجموع می‌توان گفت، جهان آخرتی که اسلام به آن نوید داده است، جهانی سراسر عادلانه و لبریز از ظرایف حسابرسی در اعمال و رفتارهای انسان‌هاست. این بعد از باور به جهان آخرت (باور به جهان آخرت عادلانه) - آن‌گونه که در برخی بررسی‌ها به آن اشاره شده است -^{۱۰}، با باورهایی نظیر باور به دنیای عادلانه که طی سال‌های اخیر در حوزه‌های مختلف مورد بررسی قرار گرفته،^{۱۱} متفاوت است؛ چون باور به جهان آخرت و جهان آخرت عادلانه اسلامی، باوری فردنیایی است که در صورت نیرومندی می‌تواند بسیاری از اعمال، اقدامات و رفتارهای انسان را تحت تأثیر قرار دهد. الگوی مفهومی دو مجموعه باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت عادلانه - که در این پژوهش درباره آنها دو پرسش‌نامه ساخت و اعتباریابی شده - برخاسته از آموزه‌ها و تأکیدات قرآن کریم در آیاتی است که به برخی از آنها اشاره شد (ر.ک: نساء: ۴۰؛ انبیاء: ۴۷؛ زلزله: ۷ و ۸؛ عنکبوت: ۶۴؛ کهف: ۴۵؛ حدید: ۲۰؛ یونس: ۲۴). تأمل و اندیشه در معاد و آخرت و حسابرسی ذره ذره اعمال و گفتار انسان در آخرت، مضامین اصلی در ساخت پرسش‌نامه باور به جهان آخرت بوده‌اند و رعایت عدل و عدالت در داوری درباره انسان‌ها و اعمالشان در آخرت (ر.ک: نساء: ۴۰؛ انبیاء: ۴۷؛ زلزله: ۷ و ۸) مضامینی بوده‌اند، که در ساخت پرسش‌نامه باور به جهان آخرت عادلانه محور قرار گرفته‌اند. نکته‌ای که باید در اینجا به آن اشاره کرد. این واقعیت است که مضمون‌های قرآنی مورد استفاده در ساخت این دو پرسش‌نامه، مضمون‌هایی جامع و مانع نیستند؛ هرچند از مهم‌ترین و پرستفاده‌ترین مضامینی هستند که از آنها یاد شده است. بنابراین، پرسش‌نامه‌های ساخت و اعتباریابی شده در این پژوهش، پرسش‌نامه‌های کوتاهی شمرده می‌شوند که باور کلی به روز جزا و آخرتی را که در آن درباره انسان و اعمالش با ترازوی عدل الهی داوری می‌شود، می‌سنجند. در مجموع، بر پایه آنچه بیان شد، می‌توان گفت که باور به جهان آخرت، باوری بنیادین در آموزه‌های دین مبین اسلام شمرده می‌شود. با این حال، در عرصه پژوهش و نظریه‌پردازی، این نوع باورها به دلیل محدودیت در ابزارهای سنجش، تاندازه‌ای مورد غفلت قرار گرفته‌اند. بر همین اساس، در این پژوهش هدف ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه‌های باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت عادلانه در نظر گرفته شد تا بستر برای انجام پژوهش در حوزه پیامدهای عملی این باورها در جامعه اسلامی ایران فراهم شود.

روش

این پژوهش از زمره پژوهش‌های ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه است که جامعه آماری آن را دانشجویان دختر روان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان در پاییز ۱۳۹۰ به تعداد هشتصد نفر

تشکیل داده‌اند. از میان این جامعه آماری، ۲۷۰ نفر با روش نمونه‌گیری دسترسی‌پذیر انتخاب شدند. پس از جمع‌آوری پرسش‌نامه‌ها، سه پرسش‌نامه به دلیل پاسخ‌های ناقص از تحلیل‌ها کنار رفت؛ بنابراین، گروه نمونه پژوهش به ۲۶۷ نفر کاهش یافت. از ۲۶۷ نفر نمونه پژوهش، ۱۹۸ نفر (معادل ۹۴/۲ درصد) در مقطع کارشناسی و ۶۸ نفر (معادل ۲۵/۸ درصد) در مقطع کارشناسی ارشد مشغول به تحصیل بودند. از ۲۴۱ نفر (معادل ۹۰/۲ درصد) که وضعیت تأهل خود را اعلام کردند، ۱۸۰ نفر (معادل ۶۷/۴ درصد) مجرد و ۶۱ نفر (معادل ۲۲/۸ درصد) متأهل بودند. دامنه سنی دانشجویان شرکت‌کننده در پژوهش، ۱۹ تا ۴۲ سال با میانگین سنی ۲۱/۸۴ (با انحراف معیار ۶/۹) بودند. از ابزارهای زیر برای سنجش متغیرها استفاده شد.

ابزارهای اندازه‌گیری

۱. پرسشنامه باور به جهان آخرت اسلامی: برای سنجش باور به جهان آخرت، پرسش‌نامه‌ای محقق‌ساخته در این پژوهش بر مبنای پیشینه نظری و پژوهشی موجود^{۱۲} تهیه و برای اجرا آماده شد. تعداد پرسش‌های این پرسش‌نامه ۸ پرسش و مقیاس پاسخ‌گویی آن، شش درجه‌ای (کاملاً مخالفم = ۱ تا کاملاً موافقم = ۶) است (یک نمونه سؤال این پرسش‌نامه به این شرح است: به جهان آخرتی که به انسان‌ها نوید آن داده شده، باور دارم). روایی صوری و محتوایی این پرسش‌نامه از طریق نظر تخصصی بررسی شده است. روایی پرسش‌نامه نیز از طریق روایی سازه (تحلیل عاملی اکتشافی و چرخش از نوع واریماکس)، روایی معیار از طریق محاسبه هم‌بستگی این پرسش‌نامه با پرسش‌نامه‌های «باور به دنیای عادلانه برای دیگران» و «اخلاق کاری اسلامی» و تعیین توان پیش‌بینی باور به جهان آخرت برای پیش‌بینی باور به دنیای عادلانه برای دیگران و اخلاق کاری اسلامی در حضور باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی بررسی شده است. پایایی پرسش‌نامه، از طریق آلفای کرونباخ محاسبه شد، و برابر با ۰/۸۱ به دست آمد.

۲. پرسش‌نامه باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی: برای سنجش باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی، پرسش‌نامه‌ای محقق‌ساخته در این پژوهش بر مبنای پیشینه نظری و پژوهشی موجود^{۱۳} تهیه و برای اجرا آماده اجرا شد. تعداد پرسش‌های این پرسش‌نامه، ۸ پرسش و مقیاس پاسخ‌گویی آن، شش درجه‌ای (کاملاً مخالفم = ۱ تا کاملاً موافقم = ۶) است (یک نمونه سؤال این پرسش‌نامه به این شرح است: باور دارم که در مورد همه انسان‌ها در روز قیامت، با انصاف و عدالت داوری خواهد شد). روایی صوری و محتوایی پرسش‌نامه از طریق نظر تخصصی بررسی گردید. روایی پرسش‌نامه نیز از

ساختاری سه‌عاملی را در بین دانشجویان دختر به دست داد. بر اساس پرسش‌های قرار گرفته بر عوامل، سه عامل مورد نظر، به ترتیب کار مفید (با پنج پرسش)، کار دقیق و انسان‌دوستانه (با شش پرسش) و استقلال و سودمندی اجتماعی (با هفت پرسش) نام گرفتند. آلفای کرونباخ سه عامل مورد نظر در این پژوهش، به ترتیب برابر با ۰/۷۲، ۰/۷۴ و ۰/۸۲ به دست آمدند.

یافته‌ها

در جدول ۱، نتایج تحلیل عاملی اکتشافی برای دو پرسش‌نامه باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت عادلانه، ارائه شده است.

جدول ۱: نتایج تحلیل عاملی اکتشافی (با چرخش از نوع واریماکس) پرسش‌نامه‌های باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت عادلانه

ردیف	بار	پرسش‌ها	عوامل	
			اول	دوم
۱-۸	باور به جهان آخرت	به جهان آخرتی که در اسلام به انسان‌ها نوید آن داده شده، باور دارم.	۰/۵۵	-
		در امور روزمره‌ام، هرگاه فرصت پیدا کنم به جهان آخرت می‌اندیشم.	۰/۸۶	-
		در اعمال و گفتار روزمره‌ام، به داوری اعمالم در جهان آخرت (قیامت) که اسلام گفته، فکر می‌کنم.	۰/۸	-
		به نظر من نیازی نیست که انسان دائم به اینکه در آخرت با انسان چگونه برخورد خواهد شد، فکر کند (م).	۰/۶	-
		اگر متوجه شوم که رفتار یا عملی انجام داده‌ام که برایم در روز قیامت مشکل‌ساز می‌شود، سریع توبه می‌کنم.	۰/۵۹	-
		من زیاد به قیامت و جهان آخرتی که در دین اسلام نوید داده شده، فکر نمی‌کنم (م).	۰/۷۱	-
		من به جهان آخرت مظهر حشده، باور ندارم (م).	۰/۵۷	-
		هر کاری که قرار باشد انجام دهم را با این اندیشه که روز قیامت مورد داوری قرار خواهد گرفت، انجام می‌دهم.	۰/۸۶	-
۹-۱۶	باور به جهان آخرت عادلانه	باور دارم که در مورد همه انسان‌ها در روز قیامت، با انصاف و عدالت داوری خواهد شد.	-	۰/۷۸
		هر کسی در جهان آخرت چیزی را به دست می‌آورد که شایستگی‌اش را داشته باشد.	-	۰/۸۵
		در جهان آخرت با همه انسان‌ها عادلانه رفتار خواهد شد.	-	۰/۷۸
		هر کسی در جهان آخرت متناسب با اعمال و رفتارش در این دنیا پاداش یا تنبیه خواهد شد.	-	۰/۸۱
		هر کسی در جهان آخرت در خور عملکرد و نیت خودش پهرمند خواهد شد.	-	۰/۷۹
		هر کسی در جهان آخرت چیزی را که سزاوارش باشد به دست می‌آورد.	-	۰/۸
		به هر کس در جهان آخرت به اندازه تلاش و کوشش خداپسندانه در این دنیا پاداش داده می‌شود.	-	۰/۷۸
		هر نتیجه بدی که در جهان آخرت نصیب ما انسان‌ها شود، خودمان موجب آن بوده‌ایم.	-	۰/۶۸

چنان‌که در جدول ۱ دیده می‌شود، هشت هشت سؤال پرسش‌نامه باور به جهان آخرت، بر عاملی کاملاً مستقل از باور جهان آخرت عادلانه با بارهای عاملی ۰/۵۵ تا ۰/۸ قرار گرفته است. باور به جهان آخرت عادلانه نیز بر عاملی مستقل با بارهای عاملی ۰/۷۸ تا ۰/۸۸ قرار گرفته است. در جدول ۲، ماتریس ضرایب هم‌بستگی بین باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت عادلانه، با باور به دنیای عادلانه برای دیگران و ابعاد اخلاق کاری اسلامی ارائه شده است.

طریق روایی سازه (تحلیل عاملی اکتشافی و چرخش از نوع واریماکس)، روایی معیار از طریق محاسبه هم‌بستگی این پرسش‌نامه با پرسش‌نامه‌های «باور به دنیای عادلانه برای دیگران» و «اخلاق کاری اسلامی»، و تعیین توان پیش‌بینی باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی برای پیش‌بینی باور به دنیای عادلانه برای دیگران و اخلاق کاری اسلامی در حضور باور به جهان آخرت بررسی شده است. پایایی پرسش‌نامه از طریق آلفای کرونباخ محاسبه شد و برابر با ۰/۹۳ به دست آمد.

۳. پرسش‌نامه باور به دنیای عادلانه برای دیگران: برای سنجش باور به دنیای عادلانه برای دیگران، از ۸ پرسش که توسط ساتون و داگلاس^{۱۴} معرفی و بر مقیاس لیکرت هفت‌درجه‌ای (کاملاً مخالفم = ۱ تا کاملاً موافقم = ۷) پاسخ داده شده‌اند، استفاده گردید. این پرسش‌نامه در ایران توسط گل‌پرور و عریضی^{۱۵} ترجمه شد و مورد پایایی سنجی و روایی‌یابی قرار گرفت. در مطالعات بعد از آن نیز^{۱۶} از نظر شواهد روایی و پایایی، دوباره بررسی شده است. شواهد حاصل از این مطالعات، همگی حاکی از مطلوب بودن روایی و پایایی این مقیاس هشت‌پرسی است؛ به ترتیبی که آلفای آن نیز از ۰/۷۵ تا ۰/۸۴ در نوسان گزارش شده است.^{۱۷} این مقیاس، باور فرد پاسخ‌گو را در باب رعایت عدالت در دنیا برای دیگران می‌سنجد. (یک نمونه سؤال برای باور به دنیای عادلانه برای دیگران بدین شرح است: آنچه در دنیا نصیب دیگر مردم می‌شود، عادلانه است). در این پژوهش، تحلیل عاملی اکتشافی مجدد، روایی سازه این پرسش‌نامه را مستند ساخت و آلفای کرونباخ برابر با ۰/۸ به دست آمد.

۴. پرسش‌نامه اخلاق کاری اسلامی: برای سنجش اخلاق کاری اسلامی، از پرسش‌نامه هفده سؤالی علی^{۱۸} که توسط علی و الکاظمی^{۱۹} ارائه شده و قبلاً در ایران توسط گل‌پرور و نادری^{۲۰} ترجمه و اعتباریابی گردیده است، استفاده شد. این پرسش‌نامه بر مبنای توصیه‌های دین اسلام در باب کار، تهیه و ساخته شده است. تمرکز اصلی در این پرسش‌نامه بر این دیدگاه قرار دارد که کار، انسان‌ها را قادر می‌سازد تا افزون بر کسب استقلال، به حرمت نفس، رضایت و کامروایی دست یابند. در عین حال، در این پرسش‌نامه موفقیت و پیشرفت در شغل، به کار سخت و تعهد به شغل بستگی دارد. این پرسش‌نامه بر مقیاس پنج‌درجه‌ای پاسخ داده می‌شود (کاملاً صحیح است = ۵ تا اصلاً صحیح نیست = ۱) و توسط علی و الکاظمی^{۲۱} آلفای کرونباخ آن ۰/۸۵ گزارش شده است. گل‌پرور و نادری^{۲۲} نیز روایی سازه و پایایی این پرسش‌نامه را در ایران مستند ساخته و نشان داده‌اند که این پرسش‌نامه در میان اعضای نمونه در محیط‌های کار، دارای ساختار دوعاملی است. از آنجاکه این پرسش‌نامه در این پژوهش بر روی دانشجویان دختر اجرا گردید، دوباره تحلیل عاملی، اکتشافی بر روی آن انجام شد. این تحلیل عاملی،

جدول ۲: ماتریس هم‌بستگی بین باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی با دیگر متغیرهای پژوهش

ردیف	متغیرهای پژوهش	۱	۲	۳	۴	۵
۱	باور به جهان آخرت	-				
۲	باور به جهان آخرت عادلانه	۰/۸۱**	-			
۳	باور به دنیای عادلانه برای دیگران	-۰/۰۲	-۰/۰۸	-		
۴	کار مفید	۰/۴۴**	۰/۳۷**	۰/۰۶	-	
۵	کار دقیق و انسان‌دوستانه	۰/۴۵**	۰/۳۸**	-۰/۰۸	۰/۵۸**	-
۶	استقلال و سودمندی اجتماعی	۰/۰۵**	۰/۴۱**	۰/۰۹	۰/۶۱**	۰/۶**

**P<۰/۰۱ *P<۰/۰۵

دارای توان پیش‌بین معنادار برای کار مفید از ابعاد اخلاق کاری اسلامی است. در این شرایط، باور به جهان آخرت، ۲۰/۳ درصد از واریانس کار مفید از ابعاد اخلاق کاری اسلامی را تبیین کرده است. از بین باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت عادلانه، باور به جهان آخرت دارای توان پیش‌بین معنادار برای کار دقیق و انسان‌دوستانه از ابعاد اخلاق کاری اسلامی است. در این شرایط، باور به جهان آخرت، ۲۰/۸ درصد از واریانس کار دقیق و انسان‌دوستانه از ابعاد اخلاق کاری اسلامی را تبیین کرده است. از بین باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت عادلانه، باور به جهان آخرت دارای توان پیش‌بین معنادار برای استقلال و سودمندی اجتماعی از ابعاد اخلاق کاری اسلامی است. در این شرایط، باور به جهان آخرت، ۲۵/۶ درصد از واریانس استقلال و سودمندی اجتماعی از ابعاد اخلاق کاری اسلامی را تبیین کرده است.

بحث

نتایج حاصل از این پژوهش، شواهدی مقدماتی از روایی و پایایی دو پرسش‌نامه باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت اسلامی به دست داد. باور به جهان آخرت اسلامی، در آموزه‌های دین مبین اسلام و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ریشه دارد. بر اساس اشارات مطرح در قرآن کریم و احادیث و روایات ائمه معصومین علیهم السلام، باور به جهان آخرت اسلامی می‌تواند دارای کارکردهای بسیار سودمند و مؤثر، نظیر تغییر نوع نگاه انسان به زندگی و اهداف آن،^{۳۳} معنادار و هدفمند شدن زندگی، احساس امنیت و آرامش روانی،^{۲۴} تمایل به انجام رفتارهای مثبت و پرهیز از رفتارهای منفی، و ایجاد سلامتی در افراد جامعه و به تبع آن در جامعه است.^{۲۵} در واقع، باور به جهان آخرت اسلامی در کنار باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی می‌تواند زمینه‌ساز باور انسان به دنیایی گسترده‌تر از عالم فانی شود که در آن، نعمت‌ها به مراتب گسترده‌تر و جاودان‌تر از این دنیاست و زمان و مکانی برای هیچ یک از آنها متصور نیست. بنابراین، در دیدگاه انسان دارای باور به جهان آخرت اسلامی، این دنیا سرای زوال‌پذیر، محدود و گذرا، و آخرت سرای باقی و نامحدود است که انسان در آن برای همیشه جاویدان خواهد بود.^{۳۶} در واقع، انسان دارای باور به جهان آخرت اسلامی، از آنجاکه دوست‌دار جاودانگی و ماندگاری ابدی و زندگی جاوید است و از سوی دیگر، زندگی دنیوی را محدود و گذرا می‌یابد، مرگ را انتقال از جهانی به جهان دیگر می‌شمارد، نه نیستی و نابودی. بنابراین، برای تلاش و فعالیت، انجام اعمال صالح و تحمل دشواری‌ها و مصیبت‌ها انگیزه کافی دارد و هیچ‌گاه در فراز و نشیب زندگی، احساس پوچی و سرگشتگی نمی‌کند. از سوی دیگر، در عرصه روان‌شناسی، مرگ

چنان‌که در جدول ۲ دیده می‌شود، باور به جهان آخرت عادلانه نیز با کار مفید ($P<۰/۰۱$)، با کار دقیق و انسان‌دوستانه ($P<۰/۰۱$)، و با استقلال و سودمندی اجتماعی ($P<۰/۰۱$) دارای رابطه مثبت و معنادار، ولی با باور به دنیای عادلانه برای دیگران دارای رابطه معناداری نیست ($P>۰/۰۵$). در جدول ۳، نتایج تحلیل رگرسیون هم‌زمان برای پیش‌بینی باور به دنیای عادلانه برای دیگران، کار مفید، کار دقیق و انسان‌دوستانه، و استقلال و سودمندی اجتماعی، از طریق باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت عادلانه ارائه شده است.

جدول ۳: نتایج تحلیل رگرسیون هم‌زمان، در راستای روایی ملاکی پرسش‌نامه‌های باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی

ردیف	متغیرهای پیش‌بین و مقدار ثابت	متغیر ملاک	B	SE	β	R	R2	F
۱	مقدار ثابت	دنیای عادلانه برای دیگران	۳/۶**	۰/۳	-	۰/۱۴۲	۰/۰۲	۲/۷۱*
۲	باور به جهان آخرت		-۰/۱۵	۰/۰۸	-۰/۱۶			
۳	باور به جهان آخرت عادلانه		۰/۱۷**	۰/۰۷	۰/۲*			
۴	مقدار ثابت	کار مفید	۲/۳۴**	۰/۲۸	-	۰/۴۵۱	۰/۲۰۳	۳۳/۶۵**
۵	باور به جهان آخرت		۰/۳۷**	۰/۸	۰/۳۷**			
۶	باور به جهان آخرت عادلانه		۰/۱	۰/۰۷	۰/۱			
۷	مقدار ثابت	کار دقیق و انسان‌دوستانه	۳/۱۹**	۰/۲۳	-	۰/۴۵۶	۰/۲۰۸	۳۴/۷**
۸	باور به جهان آخرت		۰/۲۹**	۰/۰۶	۰/۳۵**			
۹	باور به جهان آخرت عادلانه		۰/۱	۰/۰۶	۰/۱۳			
۱۰	مقدار ثابت	استقلال و سودمندی اجتماعی	۲/۹۷**	۰/۲۳	-	۰/۵۰۶	۰/۲۵۶	۴۵/۴۶**
۱۱	باور به جهان آخرت		۰/۳۵**	۰/۰۶	۰/۴۳**			
۱۲	باور به جهان آخرت عادلانه		۰/۰۸	۰/۰۶	۰/۱			

**P<۰/۰۱ *P<۰/۰۵

چنان‌که در جدول ۳ دیده می‌شود، از بین باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت عادلانه، باور به جهان آخرت عادلانه دارای توان پیش‌بین معنادار برای باور به دنیای عادلانه برای دیگران است. در این شرایط، باور به جهان آخرت عادلانه، دو درصد از واریانس باور به دنیای عادلانه برای دیگران را تبیین کرده است. از بین باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت عادلانه، باور به جهان آخرت

یکی از معماهای اضطراب‌آفرین است که باعث بر هم خوردن آرامش روانی انسان می‌شود.^{۲۷} وقتی کسی جهان آخرت را باور دارد و بر اساس آموزه‌های دین مبین اسلام حقیقت مرگ را شناخته است، از آن نخواهد هراسید. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «این زندگی دنیا جز سرگرمی و بازی نیست و زندگی واقعی، در سرای آخرت است؛ اگر می‌دانستند!» (عنکبوت: ۶۴). چنین باوری، بدون تردید تمایل به انجام رفتارهای مثبت و پرهیز از رفتارهای منفی را به دنبال دارد. تمایلات حریصانه در عرصه پول، ثروت، امور جنسی و قدرت نامحدود، در دین مبین اسلام، با تعالی معنوی و تکامل انسان و سلوک الی‌الله ناسازگار است. از این رو، خداوند انسان را به عقل، نیرویی که می‌تواند انواع تمایلات افسارگسیخته را مهار کند، مسلح ساخته است.^{۲۸}

در کنار کارکردهای مطرح شده برای باور به جهان آخرت اسلامی، آنچه در عرصه نظریه و پژوهش اهمیت ویژه دارد. امکان سنجش عملی و وارد کردن این متغیر شناختی و دینی در عرصه پژوهش است. چنین امری، در درجه اول بر نقش و اهمیت این باور در میان اقشار مختلف، به‌ویژه در میان مجامع آکادمیک خواهد افزود و از سوی دیگر، بستر نظریه‌پردازی اسلامی در عرصه علوم رفتاری، به‌ویژه علوم روان‌شناختی را فراهم خواهد ساخت. با توجه به این موارد، در این پژوهش پرسش‌نامه‌های باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی ساخت و از نظر روایی و پایایی بررسی شدند. در درجه اول، پایایی دو پرسش‌نامه از نظر هم‌سانی درونی پرسش‌های هر یک از پرسش‌نامه‌ها در حد مطلوبی به دست آمد. از سوی دیگر، روایی سازه دو پرسش‌نامه که از طریق تحلیل عاملی اکتشافی بررسی شد (جدول ۱ را نگاه کنید)، نیز حاکی از روایی سازه دو پرسش‌نامه بود. افزون بر این، چنان‌که در جدول ۱ قابل مشاهده است، دو پرسش‌نامه باور به جهان آخرت و باور به جهان آخرت اسلامی وقتی در کنار یکدیگر مورد تحلیل عاملی قرار گرفته‌اند، دو مجموعه هشت‌سؤالی مستقل و غیرقابل همپوش را نشان داده‌اند. این یافته از یک سو نشان‌دهنده روایی تمیزی باور به جهان آخرت از باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی است و از سوی دیگر، حاکی از توجه به تمایزات مفهومی و محتوایی این دو پرسش‌نامه است.

باور به جهان آخرت، باوری عام‌تر و زیربنایی‌تر از باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی است؛ زیرا ممکن است فردی به جهان آخرت باور داشته باشد، ولی به‌طور اختصاصی نظر یا باور خاصی درباره این که در آن جهان، عدالت غایی باری تعالی بر همه امور مسلط باشد، نداشته باشد. به باور پژوهشگران پژوهش حاضر، این تمایز از این نظر نیز ممکن است اهمیت داشته باشد که افراد دارای باور به جهان آخرت عادلانه، افرادی باشند که بیش از افراد دارای باور به آخرت صرف، در امور و آموزه‌های دینی و

معنوی دین مبین اسلام، تأملات و ژرف‌اندیشی داشته‌اند. از چنین منظری، بسیار احتمال دارد که باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی تأثیرات و کارکردهای عمیق‌تری در افراد به جای گذارد. در کنار روایی سازه دو پرسش‌نامه ساخت و اعتباریابی شده در این پژوهش، روایی ملاکی این دو پرسش‌نامه، برای تقویت روایی آنها با باور به دنیای عادلانه برای دیگران و مؤلفه‌های اخلاق کاری اسلامی (کار مفید، کار دقیق و انسان‌دوستانه، و استقلال و سودمندی اجتماعی) که سازه‌هایی شناخته‌شده در عرصه متون پژوهشی داخلی و خارجی‌اند نیز بررسی شد.

چنان‌که نتایج حاصل از هم‌بستگی‌های ساده نشان داد (جدول ۲ را نگاه کنید)، باور به جهان آخرت و جهان آخرت عادلانه اسلامی با باور به دنیای عادلانه برای دیگران دارای هم‌بستگی ساده نبود؛ ولی با هر سه مؤلفه اخلاق کاری اسلامی، یعنی کار مفید، کار دقیق و انسان‌دوستانه، و استقلال و سودمندی اجتماعی، دارای هم‌بستگی مثبت و معناداری بودند (جدول ۲ را نگاه کنید). اما در تحلیل رگرسیون (جدول ۳ را نگاه کنید) نیز نشان داده شد که باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی قادر به پیش‌بینی باور به دنیای عادلانه برای دیگران، و باور به جهان آخرت قادر به پیش‌بینی سه مؤلفه اخلاق کاری اسلامی (کار مفید، کار دقیق و انسان‌دوستانه، و استقلال و سودمندی اجتماعی) است. در درجه اول، این یافته‌ها نشان می‌دهد که باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی، می‌تواند کارکردهایی متفاوت با باور به جهان آخرت کلی داشته باشد. دلیل اینکه باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی قادر به پیش‌بینی باور به دنیای عادلانه برای دیگران بود، شاید این باشد که در دین مبین اسلام بسیار بر نوع‌دوستی و خدمت به دیگر بندگان خدا تأکید شده است. در درجه بعدی نیز - چنان‌که در کارکردهای باور به جهان آخرت و جهان آخرت عادلانه مطرح شد - وقتی انسان به جهان آخرت عادلانه‌ای که خداوند باری تعالی به آن نوید داده است باور داشته باشد، به تکالیف اجتماعی، رعایت حقوق دیگران و جلوگیری از ظلم و تجاوز، و به‌عبارت دیگر، در راستای برقراری عدالت اجتماعی، تلاش خواهد کرد. کسانی که به جهان آخرت و حسابرسی اعمال خود باور دارند، خود را در برابر پروردگار متعال مسئول می‌شمارند و به قوانین الهی پایبند خواهند بود. طبیعی است وقتی همه افراد جامعه چنین باورهایی داشته باشند، جامعه به سوی صلاح و رستگاری گام برخواهد داشت. در چنین جامعه‌ای، همگان به حقوق یکدیگر احترام می‌گذارند و از ستم می‌پرهیزند و گذشت، بخشش، نیکی و احسان و دیگر فضیلت‌های اخلاقی، زنده، و فضای الهی و معنوی بر جامعه حکم‌فرما می‌شود. از سوی دیگر، وقتی فرد به جهان آخرت ایمان و باور داشته باشد، در کار و فعالیت خود دقت، درست‌کاری و

پی‌نوشت‌ها

۱. حبیب کاظم‌خانی، *آخرت‌گرایی در ادیان بزرگ*، به نشانی <http://www.quranstudies.ir>.
۲. همان.
۳. سیدمحمدحسین طباطبایی، «اصالت وجود و هدف حیات» در *مجموعه مقالات و پرسش‌ها و پاسخ‌ها*، ج ۲، ص ۱۳۰؛ مرتضی مطهری، *سیری در نهج‌البلاغه*، ص ۲۶۴ و ۳۰۸.
۴. شیخ صدوق، *معانی الاخبار*، ج ۲، ص ۱۹۹؛ شیخ مفید، *الارشاد*، ج ۱، ص ۳۳۲.
۵. محمد محمدی ری‌شهری، *میزان الحکمه*، ج ۱، ص ۵۹.
۶. مرتضی مطهری، *بیست گفتار*، ص ۳۳؛ محمدباقر حبی، «سلامت روانی در چشم‌اندازی گسترده‌تر» در *حوزه و دانشگاه*، شماره ۴۱، ص ۱۰۶-۱۲۲؛ جعفر سبحانی، *معاد انسان و جهان*، ص ۱۹؛ ناصر مکارم شیرازی و دیگران؛ *پیام قرآن*، ج ۵، ص ۱۷؛ سیدمحمدحسین طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۳، ص ۴۳۸.
۷. مرتضی مطهری، *بیست گفتار*، ص ۳۴.
۸. حبیب کاظم‌خانی، *آخرت‌گرایی در ادیان بزرگ*، به نشانی <http://www.quranstudies.ir>.
۹. همان.
۱۰. محسن گل‌پرور و زهرا جوادیان، «رابطه باور به دنیای عادلانه و ناعادلانه با عشق به پول» در *پژوهش‌نامه اخلاق*، ش ۱۰، ص ۶۷-۸۶.
۱۱. محسن گل‌پرور و حمیدرضا عریضی، «اعتباریابی همزمان پرسش‌نامه‌های باورهای دنیای عادلانه» در *پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان*، ش ۲۵، ص ۱۹۳-۲۱۲؛ محسن گل‌پرور و سارا جوادی، «الگوی ارتباطی بین باورهای دنیای عادلانه برای خود و دیگران با شاخص‌های بهداشت روانی: الگوی معادلات ساختاری»، *اصول بهداشت روانی*، ش ۳۱ و ۳۲، ص ۱۰۹-۱۲۲؛ محسن گل‌پرور، «ساختار عاملی پرسش‌نامه رابین و پپلاو در ایران: تمایزی بر باورهای دنیای عادلانه و ناعادلانه»، *اندیشه و رفتار در روان‌شناسی بالینی*، ش ۱۸، ص ۷-۲۰؛ محسن گل‌پرور و زهرا جوادیان، «تمایزات شناختی در باور به دنیای عادلانه در زنان و مردان»، *مطالعات راهبردی زنان*، ش ۵۰، ص ۱۲۵-۱۵۲.
۱۲. شیخ صدوق، *معانی الاخبار*، ج ۲، ص ۱۹۹؛ محمد محمدی ری‌شهری، *میزان الحکمه*، ج ۱، ص ۵۹؛ شیخ مفید، *الارشاد*، ج ۱، ص ۳۳۲؛ جعفر سبحانی، *معاد انسان و جهان*، ص ۱۹؛ محسن گل‌پرور، «ساختار عاملی پرسش‌نامه رابین و پپلاو در ایران: تمایزی بر باورهای دنیای عادلانه و ناعادلانه»، *اندیشه و رفتار در روان‌شناسی بالینی*، ش ۱۸، ص ۷-۲۰.
۱۳. شیخ صدوق، *معانی الاخبار*، ج ۲، ص ۱۹۹؛ محمد محمدی ری‌شهری، *میزان الحکمه*، ج ۱، ص ۵۹؛ شیخ مفید، *الارشاد*، ج ۱، ص ۳۳۲؛ سیدمحمدحسین طباطبایی، «اصالت وجود و هدف حیات» در *مجموعه مقالات و پرسش‌ها و پاسخ‌ها*، ج ۲، ص ۱۳۰؛ محسن گل‌پرور، «ساختار عاملی پرسش‌نامه رابین و پپلاو در ایران: تمایزی بر باورهای دنیای عادلانه و ناعادلانه»، *اندیشه و رفتار در روان‌شناسی بالینی*، ش ۱۸، ص ۷-۲۰؛ محسن گل‌پرور و زهرا جوادیان، «رابطه باور به دنیای عادلانه و ناعادلانه با عشق به پول» در *پژوهش‌نامه اخلاق*، ش ۱۰، ص ۶۷-۸۶؛ محسن گل‌پرور و زهرا جوادیان، «تمایزات شناختی در باور به دنیای عادلانه در زنان و مردان» در *مطالعات راهبردی زنان*، ش ۵۰، ص ۱۲۵-۱۵۲؛ ناصر مکارم شیرازی و دیگران، *پیام قرآن*، ج ۵، ص ۱۷.

سودرسانی به دیگران را مد نظر قرار می‌دهد. باور به جهان آخرت، با انجام وظایف الهی فرد که همان ترک محرمات و انجام واجبات است، آغاز می‌شود.^{۲۹}

در مجموع، پرسش‌نامه‌های ساخت و معرفی شده در این پژوهش می‌توانند در پژوهش‌های آینده برای سنجش و اندازه‌گیری به کار روند. محورهای پژوهشی که در پژوهش‌های آینده لازم است در ایران پیگیری و دنبال شود، بررسی کارکردهای عملی و نظری باور به جهان آخرت عادلانه اسلامی و باور به جهان آخرت است. به نظر می‌رسد، لازم است پژوهشگران و اندیشمندان علاقه‌مند، نقش این دو دسته باور را بر سرمایه اجتماعی اسلامی و مؤلفه‌های آن (فداکاری، ایثار، گذشت، اعتماد و...) بررسی کنند تا مشخص شود که این‌گونه باورها از طریق چه ساز و کارهایی زمینه‌تعالی اجتماعی اسلامی را فراهم می‌آورند. یکی دیگر از بسترهای بسیار ضروری پژوهشی در ایران، بررسی راهکارهای تقویت این باورها در میان اقشاری است که به دلایل مختلف، به‌طور جدی به جهان آخرت باور ندارند. البته بررسی دلایل باور قاطع داشتن یا باور نداشتن به جهان آخرت نیز از زمره محورهای بسیار ضروری پژوهشی است. در پایان نیز لازم است در تعبیر و تفسیر داده‌های حاصل از این پژوهش، به محدودیت‌های مطرح برای آن، توجه و دقت شود. نخستین محدودیت اینکه این پژوهش بر روی دانشجویان انجام شده است؛ بنابراین در تعمیم نتایج به گروه‌های دیگر، باید احتیاط کرد. همچنین دانشجویان در این پژوهش، دانشجویان دختر بوده‌اند. بنابراین در تعمیم نتایج به دانشجویان پسر نیز باید احتیاط شود.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه حکیم مهدی الهی قمشه‌ای، چاپ سیزدهم، اصفهان، پارسایان، ۱۳۹۰.
- حبی، محمدباقر، «سلامت روانی در چشم‌اندازی گسترده‌تر»، *حوزه و دانشگاه*، ش ۴۱، زمستان ۱۳۸۳، ص ۱۰۶-۱۲۲.
- سبحانی، جعفر، *معاد انسان و جهان*، چاپ اول، قم، مکتب اسلام، ۱۳۷۳.
- سوزنجی، حسین، *آفتاب اندیشه؛ زندگی پس از مرگ*، چاپ اول، تهران، دفتر کمک آموزشی رشد، ۱۳۸۴.
- شیخ صدوق، *معانی الاخبار*، ترجمه عبدالعلی محمدی شاهرودی، چاپ اول، قم، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۲.
- شیخ مفید، *الارشاد*، ترجمه سیدهاشم رسولی مجلاتی، چاپ ششم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۳.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، «اصالت وجود و هدف حیات»، *مجموعه مقالات و پرسش‌ها و پاسخ‌ها*، به کوشش هادی خسروشاهی، چاپ اول، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۱.
- ، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ اول، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲.
- قربانی، زین العابدین، *بسوی جهان ابدی*، چاپ سوم، قم، انتشارات شفق، ۱۳۷۲.
- کاظم‌خانی، حبیب، *آخرت‌گرایی در ادیان بزرگ*، بازیابی اینترنتی در تاریخ ۱۳۹۰/۱۰/۱۵: <http://www.quranstudies.ir>
- گل‌پرور، محسن و حمیدرضا عریضی، «اعتباریابی همزمان پرسش‌نامه‌های باورهای دنیای عادلانه»، *پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان*، ش ۲۵، ۱۳۸۶، ص ۱۹۳-۲۱۲.
- گل‌پرور، محسن و زهرا جوادیان، «تمایزات شناختی در باور به دنیای عادلانه در زنان و مردان»، *مطالعات راهبردی زنان*، ش ۵۰، زمستان ۱۳۸۹، ص ۱۲۵-۱۵۲.
- ، «رابطه باور به دنیای عادلانه و ناعادلانه با عشق به پول»، *پژوهش‌نامه اخلاق*، ش ۱۰، زمستان ۱۳۸۹، ص ۶۷-۸۶.
- گل‌پرور، محسن و سارا جوادی، «الگوی ارتباطی بین باورهای دنیای عادلانه برای خود و دیگران با شاخص‌های بهداشت روانی: الگوی معادلات ساختاری»، *اصول بهداشت روانی*، ش ۳۱ و ۳۲، پاییز و زمستان ۱۳۸۵، ص ۱۰۹-۱۲۲.
- گل‌پرور، محسن و محمدعلی نادی، «نقش میانجی وفاداری سازمانی در رابطه خلاق کاری با رفتارهای انحرافی در محیط کار»، *اخلاق در علوم و فناوری*، سال ششم، شماره ۱، بهار ۱۳۹۰، ص ۴۳-۵۲.
- گل‌پرور، محسن، «ساختار عاملی پرسش‌نامه رابین و پیلانو در ایران: تمایزی بر باورهای دنیای عادلانه و ناعادلانه»، *اندیشه و رفتار در روان‌شناسی بالینی*، ش ۱۸، ۱۳۸۹، ص ۷-۲۰.
- محمدی ری‌شهری، محمد، *میزان الحکمه*، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم، دارالحديث، ۱۳۷۷.
- مطهری، مرتضی، *بیست گفتار*، چاپ سی و سوم، تهران، صدرا، ۱۳۸۹.
- ، *سیری در نهج البلاغه*، چاپ چهل و ششم، تهران، صدرا، ۱۳۸۹.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، *پیام قرآن*، چاپ اول، قم، هدف، ۱۳۷۲.
- Ali, A., "Scaling an Islamic work ethic", *The Journal of Social Psychology*, No. 128, 1988, p 575-583.
- Ali, A., & Al-Kazemi, A., "Islamic work ethic in Kuwait. Cross Culture Management", *An International Journal*, No. 14, 2007, p 93-104.
- Sutton, R. M., & Douglas, K. M., "Justice for all, or just for me? More evidence of the importance of the self-other distinction in just-world beliefs", *Personality and Individual Differences*, No. 39, 2005, p637-645.

self-other distinction in just-world beliefs", *Personality and Individual Differences*, No. 39, p637-645.

۱۵. محسن گل‌پرور و حمیدرضا عریضی، «اعتباریابی همزمان پرسش‌نامه‌های باورهای دنیای عادلانه»، *پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان*، ش ۲۵، ص ۱۹۳-۲۱۲.
۱۶. محسن گل‌پرور و سارا جوادی، «الگوی ارتباطی بین باورهای دنیای عادلانه برای خود و دیگران با شاخص‌های بهداشت روانی: الگوی معادلات ساختاری»، *اصول بهداشت روانی*، ش ۳۱ و ۳۲، ص ۱۰۹-۱۲۲.
۱۷. محسن گل‌پرور و حمیدرضا عریضی، «اعتباریابی همزمان پرسش‌نامه‌های باورهای دنیای عادلانه»، *پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان*، ش ۲۵، ص ۱۹۳-۲۱۲؛ محسن گل‌پرور و سارا جوادی، «الگوی ارتباطی بین باورهای دنیای عادلانه برای خود و دیگران با شاخص‌های بهداشت روانی: الگوی معادلات ساختاری»، *اصول بهداشت روانی*، ش ۳۱ و ۳۲، ص ۱۰۹-۱۲۲.
18. A. Ali, "Scaling an Islamic work ethic", *The Journal of Social Psychology*, No. 128, p 575-583.
19. A. Ali, & A. Al-Kazemi, "Islamic work ethic in Kuwait. Cross Culture Management", *An International Journal*, No. 14, p 93-104.
۲۰. محسن گل‌پرور و محمدعلی نادی، «نقش میانجی وفاداری سازمانی در رابطه خلاق کاری با رفتارهای انحرافی در محیط کار»، *اخلاق در علوم و فناوری*، سال ششم، شماره ۱، ص ۴۳-۵۲.
21. A. Ali, & A. Al-Kazemi, "Islamic work ethic in Kuwait. Cross Culture Management", *An International Journal*, No. 14, p 93-104.
۲۲. محسن گل‌پرور و محمدعلی نادی، «نقش میانجی وفاداری سازمانی در رابطه خلاق کاری با رفتارهای انحرافی در محیط کار»، *اخلاق در علوم و فناوری*، سال ششم، شماره ۱، ص ۴۳-۵۲.
۲۳. سیدمحمدحسین طباطبایی، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۱۳، ص ۴۳۸؛ زین‌العابدین، قربانی، *بسوی جهان ابدی*، ص ۳۵-۴۰؛ حسین سوزنجی، *آفتاب‌اندیشه؛ زندگی پس از مرگ*، ج ۴، ص ۶۶-۱۰۵.
۲۴. شیخ صدوق، *معانی الاخبار*، ج ۲، ص ۱۹۹؛ شیخ مفید، *الارشاد*، ج ۱، ص ۳۳۲.
۲۵. مرتضی مطهری، *بیست گفتار*، ص ۲۴۰؛ محمدباقر حبی، «سلامت روانی در چشم‌اندازی گسترده‌تر»، *حوزه و دانشگاه*، شماره ۴۱، ص ۱۰۶-۱۲۲؛ زین‌العابدین قربانی، *بسوی جهان ابدی*، ص ۳۵-۴۰؛ سیدمحمدحسین طباطبایی، «اصالت وجود و هدف حیات»، *مجموعه مقالات و پرسش‌ها و پاسخ‌ها*، ج ۲، ص ۱۳۰؛ حسین سوزنجی، *آفتاب اندیشه؛ زندگی پس از مرگ*، ج ۴، ص ۶۶-۱۰۵.
۲۶. جعفر سبحانی، *معاد انسان و جهان*، ص ۱۹؛ زین‌العابدین قربانی، *بسوی جهان ابدی*، ص ۳۵-۴۰؛ مرتضی مطهری، *بیست گفتار*، ص ۳۴.
۲۷. شیخ صدوق، *معانی الاخبار*، ج ۲، ص ۱۹۹؛ شیخ مفید، *الارشاد*، ج ۱، ص ۳۳۲.
۲۸. محمد محمدی ری‌شهری، *میزان الحکمه*، ج ۱، ص ۵۹.
۲۹. مرتضی مطهری، *بیست گفتار*، ص ۳۴؛ محمدباقر حبی، «سلامت روانی در چشم‌اندازی گسترده‌تر»، *حوزه و دانشگاه*، ش ۴۱، ص ۱۰۶-۱۲۲؛ ناصر مکارم شیرازی و دیگران، *پیام قرآن*، ج ۵، ص ۱۷؛ مرتضی مطهری، *سیری در نهج‌البلاغه*، ص ۲۶۴ و ۳۰۸؛ جعفر سبحانی، *معاد انسان و جهان*، ص ۲۰.